

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Ks. Henryk
Brodaty

Rok XVI: 2018

Nr 19 (557)

Data odczytu: 16.05.2018 r.

Data wydania: 16.05.2018 r.

=====

1104. spotkanie

Ze względu na wcześniej wyniki kontrowersje Redakcja KMDG nie musi w pełni podzielać treści i opinii przedstawionych przez Autora, który ponosi wyłącznie za nie odpowiedzialność.

Marek Szajerka

Przyczynek do etymologii nazwy miasta Grudziądza

Pod koniec XX w., na sesji ogólnopolskiej naukowej wyszedłem z nowatorską wówczas tezą o pochodzeniu nazwy *Grudziądz* od materiału budowlanego, jakim jest pospolita cegła. Referat wygłoszony w 1998 r., opublikowany został w 2002 r.¹

W tym artykule przypomnę wersję artykułu opublikowanego w 2002 r. i następnie pokażę czy ten artykuł znalazł oddźwięk w periodykach naukowych. Materiały posesyjne zostały opublikowane po śmierci dr hab. Krystyny Zielińskiej-Melkowskiej prof. UMK, zmarłej w 2001 r.² Pokazanie odbioru tego artykułu w środowisku naukowym jest konieczne z tego względu, że K. Zielińska-Melkowska nie czytała jego ostatecznej wersji. Został on zredagowany na podstawie ustnych zaleceń śp. pani Profesor.

Oto wersja artykułu z 2002 r. Pomijam tu materiał ilustracyjny. Są to dwa zdjęcia. Jedno przedstawia nieregularne cegły z piwnicy kamienicy przy ul. Murowej

---

¹ M. Szajerka, *Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz od czasów Jana Długosza do chwili obecnej*, w: K. Zielińska-Melkowska [red.], *Grudziądz miastem Chrystiana*. Materiały posesyjne z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana 4.12.1998 r., Grudziądz 2002, s. 81-86.

² Zob. J. Pakulski, *Profesor UMK dr hab. Krystyna Zielińska-Melkowska (1935-2010)*, w: *Rocznik Grudziądzki*, T. XVI, 2003, s. 287-295. Do wersji opublikowanej w 2002 r. wprowadziłem niewielkie zmiany stylistyczne.

24/Mickiewicza 3 a drugie kamiennie-ceglaną bramę, zachowaną w piwnicy przy ul. Szewskiej 5.

Marek Szajerka (Grudziądz)

PRZEGLĄD DYSKUSJI NAD POCHODZENIEM NAZWY GRUDZIĄDZ OD CZASÓW JANA DŁUGOSZA DO CHWILI OBECNEJ

Metoda badawcza, zwana onomastyczną, stosowana jest w historii przy rozwiązywaniu takich zadań badawczych, dla których baza źródłowa dostarcza stosunkowo szczupłych materiałów. Badacz decyduje się wówczas sięgnąć do źródeł kłopotliwych w użyciu, trudniej czytelnych. Takimi źródłami są zabytki językowe, w szczególności nazwy własne. Nazewnictwo geograficzne oznaczone jest terminem toponomastyki, stąd też termin metoda toponomastyczna³.

Poszukiwania genezy nazwy Grudziądza posiadają duże znaczenie w określeniu początków miasta, ustaleniu jego rodowodu. W przeszłości ten problem był kartą przetargową w licytacji, czy Grudziądz posiada korzenie niemieckie, czy polskie. Obecnie nie jest ona już tak odczuwalna w literaturze przedmiotu. Wynika to z faktu, że w historiografii ostatniej dekady XX w. bardzo silnie wyeksponowany został wątek cysterski w dziejach trzynastowiecznego Grudziądza. Okazał się on złotym środkiem w sporze o etniczne korzenie mieszkańców tego miasta.

Problematyką pochodzenia nazwy Grudziądza zajmowali się m.in. następujący badacze:

1. Maria Biolik, *O nazwie Grudziądz*, w: „Slavia Occidentalis”, T. 41, 1984, s. 1-10.
2. Barbara Janiszewska – Mincer, *Grudziądz w latach 1064-1772*, w: *Dzieje Grudziądza*. Praca zbiorowa pod red. Jerzego Danielewicza. Grudziądz, 1992, s. 190-316.
3. Xaver Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Graudenz 1868, s. 84-86.
4. Stefan Kopczyński, *Nazewnictwo geograficzne Basenu Grudziądzkiego i jego otoczenia*, w: *Przegląd Regionalny*, 1996-1997, nr 1, s. 1-50.
5. Aleksander Markwicz, *Czasy piastowskie. Początki Grudziądza*, w: *Kościoly i klasztory grudziądzkie*. Grudziądz, 1928, s. 10-23.
6. Stanisław Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław, 1984, s. 107-108.
7. Krystyna Zielińska – Melkowska, *Lokacja Grudziądza w roku 1291. Studium historyczno – archiwalne*, Toruń 1991, s. 7-18.

---

³ Zob. W. Moszczeńska, *Metodologii historii zarys krytyczny*, Warszawa 1968, s. 243.

Temat ten poruszany był również w wydawnictwach encyklopedycznych, będących rezultatem pracy zbiorowej.

Przykłady:

1. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*. T. 2, 1881, s. 862.
2. *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, red. Marian Biskup [red.], Wrocław 1971, s. 41-43.

Koniec XX i początek XXI wieku jest okazją do podsumowania badań dotychczasowych w tej kwestii i wyciągnięcia względnie trwałej konkluzji.

Z lektury prac przedstawionych badaczy nasuwają się następujące wnioski:

X. Froelich był badaczem bardzo uczciwym, na którym, moim zdaniem, Kulturkampf nie wywarł dużego wpływu. Nie rozstrzygał on definitywnie genezy od słów gruda lub gród, ale wiodąca jest u niego nazwa z rdzeniem słowotwórczym grud-, pochodnym od słowa gruda. Będąc Niemcem, przeciwny był pogładowi o niemieckim pochodzeniu nazwy. Silnie akcentował powiązania pomezzańskie Grudziądza do 1255 r. Niewiele do tej dyskusji wniósł Polak, współczesny X. Froelichowi, ks. Franciszek Fankidejski, autor hasła *Grudziądz* w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego. Treść tego hasła jest polskim streszczeniem pracy X. Froelicha⁴. Przy tej okazji wypaczono poglądy autora oryginału w sprawie genezy nazwy. Ks. Fankidejski napisał, że nazwa Grudziądz jest spolszczeniem od Grudenz lub Graudenz. Następni autorzy polscy publikacji o Grudziądzu polegali na hasle ze Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego.

Dyskusja przed 1920 r. zakończyła się consensusem stron polskiej i niemieckiej w sprawie przynależności pruskiej terytorium, na którym powstał w XIII w. Grudziądz. W okresie międzywojennym zaczęła się licytacja historyczna i wskazy-

---

⁴ W tym miejscu można napisać, że polska historiografia Grudziądza z XX w. oparta jest na polskim bryku dzieła X. Froelicha, napisanym przez ks. Fr. Fankidejskiego. Ewidentnym tego przykładem jest Rocznik Grudziądzki [T. I] z 1960 r. pod red. M. Biskupa. W aparacie przypisów można znaleźć obok siebie odnotowane pozycje X. Froelicha, ks. Fankidejskiego, przewodnika turystycznego I. Żnińskiego. Ten fakt powielania X. Froelicha odnotował M. Biskup w przypisie 6, s. 10: *Np. Żniński I., Grudziądz, Grudziądz 1913; Łęga Wł., Grudziądz i okolica, Grudziądz 1925, również artykuł w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego, T. II, 1981, s. 862-869 opiera się głównie na wynikach X. Froelicha*. Zob. M. Biskup, *Rozwój przestrzenny Grudziądza*, w: Rocznik Grudziądzki [T. I] 1960, s. 10. Artykuły M. Biskupa i J. Frycza nie były sensu stricto poszukującymi artykułami naukowymi. One były na pograniczu pracy naukowej i popularno-naukowej. W przypisie z gwiazdką, [*], s. 9. M. Biskup napisał: *Artykuł powyższy stanowi studium, opracowanie na zlecenie Działu Dokumentacji Naukowej Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie jako materiał dla planu zagospodarowania przestrzennego miasta Grudziądza. Kierownictwu PKZ składam wyrazy podziękowania za zezwolenie na jego publikację*. Podobnie w przypisie z gwiazdką opatrzył swój artykuł J. Frycz, z tym, że jego artykuł to materiały do opracowania makiety miasta, znajdującej się obecnie w Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi w Grudziądzu, zob. J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, w: Rocznik Grudziądzki, [T. I], 1960, s. 31.

wanie, że jest to gród piastowski od czasów Bolesława Chrobrego⁵. Od czasu tej publikacji w literaturze polskiej preferowano pogląd, że nazwa miast wywodzi się od słowa gród, chociaż była widoczna rozbieżność pisowni. Nazwą miasta zajął się wnikliwie Stanisław Rospond. Prace powstałe w przedziale czasowym między X. Froelichem a S. Rospondem, (lata 1868-1984), nie posiadają wielkiej wartości naukowej. S. Rospond opowiedział się za pochodzeniem od słowa gruda, ale w przeciwieństwie do omówienia przez siebie hasła *Grudusk*, w przypadku *Grudziądz* zabrakło precyzji topograficznej, tak ważnej w orientacji w terenie. W przypadku *Gruduska* językoznawca ustalił podstawę słowotwórczą, jako gruda – stwardniała ziemia, wał obronny. Odnośnie Grudziądz grudami nazwał kępy, przyrównując je do wysp. W przypadku takiej interpretacji miasto średniowieczne trzeba byłoby szukać na obszarze ponad 50 km². Ze S. Rospondem próbowała polemizować M. Biolik, dokonując pseudorekonstrukcji nazwy Grudziądz do III tysiąclecia p.n.e. Tak daleko posunięta rekonstrukcja nie posiada podstawy naukowej.

Skrótowo można napisać, iż wytworzyły się następujące opcje odnośnie poglądu w kwestii pochodzenia nazwy Grudziądz:

1. słowiańska – kronikarza Jana Długosza – od słowa gród, której zwolennikiem był A. Markwicz;
2. słowiańska – X. Froelicha – od słowa gruda, której zwolennikami byli: ks. F. Fankidejski, W. Kętrzyński, S. Rospond, K. Zielińska – Melkowska, S. Kopyński;
3. germańska – H. Jürgen Schuch i M. Biolik;
4. pruska – m.in. B. Janiszewska – Mincer;
5. najliczniejszą jest grupa bez zdecydowanego stanowiska, której reprezentantami są M. Biskup i A. Wajler.

Obecnie do dzieł historii historiografii można odłożyć powoływanie się na dokument księcia Bolesława Śmiałego z 1065 r. jako stwierdzającego po raz pierwszy istnienie nazwy Grudziądz. Zachowane źródła kartograficzne z XVI w. i dokumenty z XIII wskazują na pruską przynależność obszaru Grudziądz do końca 1255 r. W tej sytuacji ks. Bolesław Śmiały nie mógł nadać grodu grudziądzkiego klasztorowi w Mogilnie, gdyż teren ten nie był w granicach państwa piastowskiego. Jeszcze w inwentarzu starostwa grudziądzkiego z 1603 r. Trynka była nazywana Osą. Przy przesunięciu Grudziądz na pruską stronę wymowne i zrozumiałe stają się średniowieczne nazwy Radzyna i Rządza jako sąsiadujące z północną częścią pruskiej Pomezanii, Riazania.

Problem przynależności terytorialnej obszaru średniowiecznego Grudziądz poruszałem w następujących publikacjach:

---

⁵ Licytację zapoczątkował *Pamiętnik Zjazdu Kół Śpiewaczych I Okręgu Nadwiślańskiego* z 1924 r.

1. *Grudziądz jednym z modelowych miast polskiego średniowiecza*, w: „Biuletyn Przedmiotowy Nauczycieli Historii”, 1996, nr 5, s. 32-37.
2. *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie*, w: Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne. Grudziądz, Urząd Miejski, 1998, s. 75-90, spis ilustracji na s. 111-113.
3. *Ratusz Toruński i Kolegiata Grudziądzka – wspólne korzenie cysterskie*, w: Biuletyn Przedmiotowy Nauczycieli Historii, 1998, nr 10, s. 51-55.
4. *Wieża Klimek z zamku krzyżackiego w Grudziądzu*, w: Biuletyn Przedmiotowy Nauczycieli Historii, 2000, nr 13, s. 28-31.

Jestem także zwolennikiem słowiańskiego pochodzenia nazwy od słowa *gruda*. Uważam, że należy je jednak łączyć z techniką budowy umocnień Grudziądza z cegły. Słowo cegła jest zapożyczeniem z języka niemieckiego. W XIII w. ono nie istniało. Pod pojęciem cegły występowała gruda. W średniowieczu używano następującego porównania:

ex marmore Mediolanum, ex lapide Ofen, ex luto Marienburg

[Mediolan z Marmuru, Buda z kamienia, Malbork z błota]

Jeszcze na początku XIX w. murarzy nazywano mularzami⁶.

Wysunięte na sesji naukowej w 1998 r. skojarzenie nazwy gruda z cegłą znalazło pełne potwierdzenie w badaniach prowadzonych po 1998 r. Szczególne znaczenie dla badań nad genezą Grudziądza w latach 1998-2001 miała weryfikacja prezentowanych poglądów autora w sprawie przedkrzyżackiego budownictwa ceglano-ceglanego w Grudziądzu przez grono historyków sztuki, skupionych w Redakcji miesięcznika popularnonaukowego *Spotkania z Zabytkami*. W miesięczniku tym w roku 2000 ukazały się następujące moje artykuły: *Plany Grudziądza i Warszawy* (nr 2, s. 10-13, il.) oraz *Romańska (?) wieża* (nr 11, s. 26-27, il.). Również w tym samym roku, także w *Spotkaniach z Zabytkami* (nr 1, s. 18, il.), ukazał się artykuł Henryka Kamińskiego *Średniowieczna brama*. W artykule tym przedstawiona została Brama Wodna, jako pochodząca z 1 połowy XIII w. z rodowodem cysterskim. Duże znaczenie poznawczo – inspiracyjne dla dalszych badań może mieć artykuł *Średniowieczny Toruń widziany z perspektywy Grudziądza*, w którym można znaleźć przesłanki do określenia Torunia jako pierwotnie grodu piastowskiego⁷.

Zaprezentowana w komunikacie podbudowa architektoniczna dla precyzyjnego skojarzenia cegły z grudą, w połączeniu z poematem *Flis* renesansowego poe-

⁶ Przykładowo organizacja spiskowa założona przez majora Waleriana Łukasińskiego w 1819 r., o podłożu masonskim nazywała się Wolnomularstwo Narodowe, w obecnym języku znaczyłoby to Wolni Budowniczości (murarze).

⁷M. Szajerka, *Średniowieczny Toruń widziany z perspektywy Grudziądza*, w: Biuletyn Przedmiotowy Nauczycieli Historii. Centrum Kształcenia Ustawicznego, Toruński Ośrodek Doradztwa Metodycznego i Doskonalenia Nauczycieli, Toruń 2001, nr 1, s. 34-39.

ty Sebastiana Klonowica, w którym Grudziądz został określony jako czerwony od cegły, pozwala na zamknięcie dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz.

W świetle dokonanej kwerendy można stwierdzić, że nazwa ta pojawiła się w czasach biskupa Chrystiana, w 1222 r., gdy zapewne zasadniczo ukończono budowę ceglanej stróży, czyli bazy, dla potrzeb wyprawy krzyżowej rycerstwa polskiego do Prus pod wodzą księcia Leszka Białego⁸. Grudziądz, w przeciwieństwie do innych miast ze średniowiecznym rodowodem, nie przeszedł fazy budowy wałów ziemno – drewnianych. Od początku posiadał mury kamienno – ceglane.

Przypuszczalnie ten artykuł zamyka trwającą kilkaset lat dyskusję na temat pochodzenia nazwy Grudziądz, jako pochodzącą od grudy, w średniowiecznym rozumieniu cegły.

Tezę o przedkrzyżackim murowanym Grudziądzu przedstawiłem w referacie wygłoszonym na spotkaniu członków oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Grudziądzu, 16 czerwca 1987 r.⁹ 30 lat temu ta teza była odbierana, jako bardzo nowatorska i śmiała na tle stereotypu o drewnianym, domniemanym grodzie w Grudziądzu. W naukowej literaturze przedmiotu została ona wprowadzona w 1997 r., w trakcie pierwszej sesji cysterskiej¹⁰.

W XXI w. nastąpiło wzbogacenie materiału źródłowego, pozyskanego poprzez popularyzację wcześniejszych opracowań oraz liczne eksploracje archeologiczne na terenie Starego Miasta i przylegającej do niego Góry Zamkowej.

Kalendarium pozyskanych nowych informacji źródłowych:

2002 r.

Janusz Hinz i Paweł Grochowski spopularyzowali opracowanie o zamku grudziądzkim Xavera Froelicha z 1889 r.¹¹ Pionier badań historycznych Grudziądza, Niemiec w okresie kanclerstwa Ottona v. Bismarcka, doszedł do wniosku, po rozmowach konsultacyjnych z niemieckim konserwatorem zabytków Conradem Steinbrechtem, że zamek grudziądzki przed Krzyżakami z kamienia i cegły zaczęli budować Polacy.

---

⁸ Szerzej o wyprawie krzyżowej z l. 1222-1223 zob. J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, w: Rocznik Grudziądzki, T. V-VI, 1970, s. 5-69.

⁹ Do dalszych badań w tym kierunku zachęcał mnie wcześniej prezes grudziądzkiego oddziału PTH Stanisław Reszkowski. W l. 1984-1987 prezesem oddziału była Anna Wajler. Zob. Sz. Kłosiński, *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Historycznego w Grudziądzu w latach 1984-1989*, w: Rocznik Grudziądzki, T. X, 1992, s. 196-197.

¹⁰ M. Szajerka, *Pamięć i tradycja o Biskupie Chrystianie w Grudziądzu*, w: Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne, Grudziądz 1998, s. 75-90.

¹¹ X. Froelich, *Góra Zamkowa w Grudziądzu*, z niem. przeł. Janusz Hinz we współpr. z Pawłem Grochowskim, wyd. 2, popr. i uzupeł., Grudziądz, Biblioteka Zespołu Szkół Medycznych, 2002, (niem. wyd. oryg. 1895), s. 5-6.

Opinia X. Froelicha:

Można mniemać, że przenikanie się obu kultur, które w osadnictwie na Rządzu pozostawiły świadectwo prehistorycznego opanowania tych ziem, mogło doprowadzić do zaznajomienia tych ziem z budownictwem kamiennie-ceglanym. Można to odnieść do zbudowania przez pogańskich Prusów założeń obronnych na Górze Zamkowej w postaci kamiennych nawarstwień, otaczających dookołnym wałem drewniane zabudowania. Jeśli się uwzględni fakt, że Ziemia Chełmińska, na której rubieżach leżał zamek, była od dwustu lat w rękach Polaków, którzy utworzyli tu kasztelanie, to można przypuścić, że ta graniczna twierdza została przez nich rozbudowana z użyciem kamieni i cegieł według polskiego sposobu¹².

W 2 poł. XX w. przypuszczenia X. Froelicha, co do zawansowanej technologii budowlanej Polaków na obszarze ziemi chełmińskiej okazały się słuszne.

2003 r.

Andrzej Walkowski opublikował recenzję materiałów z sesji cysterskiej, wydanych w 2002 r.¹³ W przypadku mojego artykułu Recenzent napisał:

Marek Szajerka (Grudziądz) Przegląd dyskusji nad pochodzeniem nazwy Grudziądz od czasów Jana Długosza do chwili obecnej (s. 81-86).

Bez wątpienia dla samego Grudziądza jest to temat bardzo ważny. Autor zasygnalizował już na samym początku skomplikowany i trudny charakter problemu – źródłem są wyłączenie zabytki językowe, nazwy obiektów topograficznych – wymaga to zastosowania metody toponomastycznej. Sam problem jest stary – rozważania czy nazwa ma polskie, albo niemieckie, nasiliły się szczególnie w okresie międzywojennym. Badacz wskazał na istniejące opcje próbujące wyjaśnić pochodzenie nazwy **Grudziądz** – słowiańską, pruską i germańską. Następnie podjął się dowiedzenia słowiańskiego rodowodu tej nazwy. Wyniósł ją od słowa **gruda**, ale w znaczeniu **cegła**, co należy wiązać z budową fortyfikacji ceglanych. Wyraz **cegła** pochodzi z języka niemieckiego a w XIII w. słowo to nie istniało. Autor wskazał przy tym, że w początku XIX w. budowle ceglane nazywano „z błota”. Wiązanie **grudy**, z cegłą potwierdzają badania archeologiczno-architektoniczne przedkrzyżackiego Grudziądza, prowadzone w latach 1998-2001. W sumie Badacz doszedł do następujących wniosków. Nazwa **Grudziądz** pojawiła się w 1222 r., w czasach biskupa Chrystiana. Wtedy musiano ukończyć budowę ceglanej stróży, która służyła wyprawie krzyżowej polskiego rycerstwa do Prus. Grudziądz w przeciwieństwie do innych miast średniowiecznych nie przeszedł fazy fortyfikacji, fortyfikacji drewniano-ziemnych. Od samego początku były one murowane. Nazwa **Grudziądz** pochodzi więc od **grudy**, średniowiecznego określenia **cegły**.

¹² W latach 90. XX w. archeolodzy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu odkryli w Kalidusie k. Chelmina relikty romańskiej budowli z XI-XII w.

¹³ A. Walkowski, [Recenzje, omówienia, polemiki], *Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana” 4.12.1998 roku, Grudziądz 2002, red. Krystyna Zielińska-Melkowska, ss. 87, [Piotrkowskie Zeszyty Historyczne, T. 5, 2003, s. 436-440.*

*Publikację trzeba ocenić wysoko. Otrzymaliśmy ciekawy wgląd w przeszłość regionu. Jego tłem są dzieje pomorszczyzny i polskie widziane przez pryzmat kultury edukacyjnej Cystersów. Następnie ukazano wybitną postać z tego zakonu, powiązaną już ściśle z regionem – misyjnego biskupa Chrystiana. Ujęto go zarówno jako postać historyczną oraz jako bohatera literatury pięknej. Wreszcie sprawy, które swoimi korzeniami sięgają głębokiego średniowiecza, ale są do dziś aktualne. Chodzi o prowadzenie prac nad odtworzeniem dawnego Kwidzyna i wyjaśnienie nazwy Grudziądz. Jeśli chodzi o ten ostatni, to wydaje się, że omawiana publikacja otwiera nowy rozdział w dziejach jego historiografii*¹⁴.

Po 13 latach od ukazania się recenzji Andrzeja Walkówskiego, napisania krótkiej recenzji mojego artykułu podjął się Wiesław Sieradzan w Roczniku Grudziądzkim:

*W części drugiej, [dotyczy materiałów posesyjnych z 2002 r., przyp. M. Sz.], dostrzec wypada głos Marka Szajerki w dyskusji wokół pochodzenia nazwy miasta. Autor zauważając obiektywność w prezentowaniu tej tematyki u Froelicha, opowiedział się za jej słowiańska genezą*¹⁵.

Zestawiając obok siebie te dwie recenzje naukowców akademickich należy zaznaczyć, że są to opinie mediewistów, zajmujących się na co dzień epoką średniowiecza. Prof. zw. dr hab. Andrzej Walkowski jest aktualnie profesorem na Uniwersytecie Łódzkim¹⁶. Jest specjalistą od tematyki cysterskiej. Natomiast prof. dr hab. Wiesław Sieradzan jest bardzo dobrze znany w środowisku grudziądzkim, pracownik naukowy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jest On aktualnie redaktorem naukowym Rocznika Grudziądzkiego.

Negatywne wyniki badań archeologicznych na terenie Grudziądza w l. 2003-2017 odnośnie znalezienia śladów drewnianego grodu wzmacniają postawioną w 1998 r. tezę o pochodzeniu nazwy Grudziądza od zastosowanego w 1 poł. XIII

---

¹⁴ A. Walkowski, op. cit., 439-440.

¹⁵ W. Sieradzan, *Narodziny miasta Grudziądza w średniowieczu w świetle XIX i XX wiecznej historiografii polskiej i niemieckiej*, w: Rocznik Grudziądzki, T. XXIV, 2016, s.157.

¹⁶ Prof. A. Walkowski w 2003 r., jako specjalista od średniowiecznych skrytoriów, edukacji w średniowieczu, zdecydował w ramach kompetencji redaktora naukowego Piotrkowskich Zeszytów Historycznych o publikacji mojego artykułu o szkole biskupa Chrystiana w Grudziądzu w tym periodyku naukowym. Zob. M. Szajerka, *Szkoła biskupa Chrystiana – przyczynek do dziejów szkolnictwa wyższego Polsce*, w: Piotrkowskie Zeszyty Historyczne, T. 5, 2003, s.63-93. W wersji elektronicznej ten artykuł, w związku z tym, że został umieszczony w Piotrkowskich Zeszytach Historycznych, Muzeum Historii Polski w Warszawie opatrzyło adnotacją:

*Artykuł zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w Internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej **bazhum.muzhp.pl** gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.*

http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Piotrkowskie_Zeszyty_Historyczne/Piotrkowskie_Zeszyty_Historyczne-r2003-t5/Piotrkowskie_Zeszyty_Historyczne-r2003-t5-s63-93/Piotrkowskie_Zeszyty_Historyczne-r2003-t5-s63-93.pdf

w. materiału budowlanego, w tym przypadku cegły. W pracy zbiorowej z 2012 r., podsumowującej wyniki badań archeologicznych na Górze Zamkowej z l. 2008-2009, nie odnotowano jednoznacznego odnalezienia tam śladów drewnianego grodu¹⁷. Dowody na zasiedlenie Góry Zamkowej nie są jednocześnie świadectwem istnienia tam grodu. W publikacji z 2012 r. zauważono, że cegły sklepieniowe, znalezione na Górze Zamkowej nie mają odpowiedników z innych terenów Pomorza¹⁸. Moim zdaniem jest to też jeden z dowodów na unikalność architektury ceglanej Grudziądza od strony technologicznej.

Udostępnione do zwiedzania relikty stróży murowanej, zapewne z 1222 r., wskazują też na genezę nazwy miasta Grudziądza od grudy, czyli cegły. Relikty stróży wykonane są z nieregularnych cegieł a ich spoiwem jest glina nie wapno¹⁹. Na podobny mur ceglany, gdzie spoiwem jest glina, natrafił w 1994 r. Antoni Pawłowski w Kwidzynie:

Fragment fundamentu północnego muru obronnego wykonanego z dużych kamieni polnych na zaprawie wapiennej odkrył autor w 1987 r. w trakcie nadzorów archeologicznych prowadzonych przy układaniu kolektora kanalizacyjnego. Mur ten miał 2,4 m szerokości i został odsłonięty na odcinku około 10 m. Na jego przedścianku w 1994 r. w trakcie nadzorów przy układaniu sieci ciepłowniczej natrafiono na resztki paleniska z obstawą kamienną, fragment ściany ceglanej na zaprawie glinianej i warstwę kulturową o miąższości około 30 cm z wyraźnymi śladami pożaru, w której znaleziono ułamki naczyń glinianych o cechach wcześnieśredniowiecznych i średniowiecznych²⁰.

Wg Badacza mur ten pochodził sprzed 1260 r.

W przytoczonym na początku tego artykułu poglądzie X. Froelicha jest informacja o częściowo kamiennych fortyfikacjach Prusów. Mieczysław Haftka z Muzeum Zamkowego w Malborku podał informację, że odkrył rumowisko pruskiej wieży obronnej²¹.

Zapewne koronnym dowodem na słuszność tezy o pochodzeniu nazwy Grudziądza od materiału budowlanego będą też ceglane mosty w Grudziądzu, bram Toruńskiej i Bocznej, po ok. 20 latach od okrycia tego drugiego, zaczynają

---

¹⁷ M. Wiewióra [red.] *Zamek W Grudziądzu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*, Toruń 2012, ss. 410.

¹⁸ Ibidem, s. 253.

¹⁹ Zob. M. Szajerka, *Średniowiecze pod stopami. Pozostałości murowanej stróży z czasów wyprawy krzyżowej do Prus ks. Leszka Białego*, w: Biuletyn koła Miłośników Dziejów Grudziądza Klub „Centrum” Spółdzielni Mieszkaniowej, R. XVI: 2018, nr 12 (550), data wydania 14.03.2018, ss. 16.

²⁰ A. J. Pawłowski, *Początki Kwidzyna w świetle dotychczasowych badań archeologiczno-architektonicznych Starego Miasta*, w: Grudziądz miastem Chrystiana. Materiały posesyjne z II Sympozjum „Grudziądz miastem Chrystiana” 4.12.1998 roku, Grudziądz 2002, K. Zielińska-Melkowska [red.], s. 77, przyp. 12.

²¹ M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów, Malbork – Płock 1999, s. 13. Podpis pod zdjęciem. Przekrój przez rumowisko pruskiej wieży obronnej odkrytej przez autora na grodzisku w miejscowości Podzamcze, gm. Kwidzyn.*

być uznawane, jako najstarsze mosty ceglane w Polsce, charakterystyczne dla architektury romańskiej. Niewątpliwie datowane metodą typologiczną, są to najstarsze murowane mosty w Polsce²².

Kończąc ten przegląd dowodów uzupełniających zasadność tezy o pochodzeniu nazwy Grudziądz od grudy, stwardniałej ziemi, trzeba zapewne odnotować głos krakowianina Stefana Niedźwieńskiego, który opracował katalog zabytków architektury romańskiej w Grudziądzu, tak w wersji drukowanej, jak i elektronicznej²³.

Autor przewodnika wypunktował następujące relikty architektury romańskiej w Grudziądzu, które można znaleźć w następujących obiektach:

1. Fundament kamienny z ciosów granitowych w wątku *grand appariel*.
2. Kaplica św. Michała Archaniola, obecnie piwnica kamienicy przy ul. Klasztornej 6.
3. Kościół św. Ducha.
4. Kościół św. Franciszka Ksawerego (pojezuicki).
5. Kościół św. Mikołaja.
6. Most Bramy Bocznej.
7. Most Bramy Toruńskiej
8. Relikty zamku i wieży ostatniej obrony.
9. Chrzcielnica w kościele św. Mikołaja.
10. Dwie romańskie kropielnice w kościele św. Mikołaja.
11. Grudziądz, płaskorzeźby terakotowe we wschodniej ścianie wieży kościoła św. Mikołaja.
12. Rzeźby terakotowe w zachodniej fasadzie kościoła św. Mikołaja.
13. Fragment muru obronnego w piwnicy kamienicy przy ul. Mickiewicza 3/Murowa 24.
14. Ul. Wieżowa 2, średniowieczny parter pomieszczenia świeckiego, ze sklepieniami krzyżowymi.

---

²² Metodę datacji archeologicznej, w oparciu o ewolucję danego przedmiotu, urządzenia zaprezentował nam studentom Historii na UMK prof. Kazimierz Żurowski (1909-1987), w roku akademickim 1978/1979. Uważam, że metoda preferowana wówczas przez Profesora K. Żurowskiego jest pomocna w datacji murów obronnych Grudziądza. Profesor posługiwał się na wykładach przykładem pługu, (ewolucja od sochy poprzez radło do wersji pługa). W przypadku murów Grudziądza rodzi się skojarzenie z kamiennymi budowlami romańskimi. Ten sam sposób układania cegieł co kamieni, ale budowniczowie nie mieli dość kamieni, więc wypalali grudy z gliny. Nie mieli też wapna, więc łączyli grudy gliną.

²³ S. Niedźwieński, *Rejestr sztuki romańskiej w Polsce. Romański Grudziądz*, w: Biuletyn Koła Miłośników Dziejów Grudziądza, R. XIV: 2016, nr 37 (492), data odczytu: 07.12.2016, data wydania 07.12.2016.

Przewodniki tego Autora w Internecie:

<http://grudziadz.m.romanizm.pl/>

<http://grudziadz.r.romanizm.pl/>

15. Ul. Szewska 5, kamienna brama z łukiem ceglany.

16. Ul. Kościelna 10, średniowieczne stajnie kościelne.

Należy zaznaczyć, że opracowując katalog zabytków architektury romańskiej Stefan Niedźwieński po ok. 50 latach potwierdził tezę prof. Michała Walickiego o pochodzeniu zabytków architektury Grudziądza z okresu schyłkowego architektury romańskiej, która w procesie ewolucji przeszła w okres architektury wczesnogotyckiej.

Profesor M. Walicki napisał:

Również obwarowania miast i grodów są w zasadzie nadal wznoszone w postaci wałów drewniano-ziemnych, z zastosowaniem technik przekładkowej (rusztowej) i izbowej. Najwcześniejszym przykładem murów obronnych jest zapewne gród w Opolu, gdzie podjęto ich budowę ok. 1228 r., w materiale ceglany. Na grodzie tym stanęła również wówczas murowana wieża mieszkalna. wieże tego typu pojawiają się w XIII w. na grodach w Kaliszu, Piekarach, Chełmie, Lublinie, Bolkowie. Dopiero po najeździe tatarskim w 1241 r. podjęto budowę murów obronnych w większych miastach (m.in. w Krakowie w końcu XIII w.).

Szerzej stosowano w XIII w. murowane obwarowania miejskie i zamkowe na północy kraju, na terenach zajętych po 1226 r. przez zakon krzyżacki (Toruń, Chełmno, Grudziądz), lecz już w kręgu architektury tego zakonu i w formach wczesnogotyckich.

W tym miejscu warto zestawić poglądy M. Walickiego odnośnie zbieżności fortyfikacji ceglanych Opoła oraz Grudziądza z poglądem J. Bieniaka odnośnie znaczącej roli księcia śląskiego Henryka Brodatego w organizacji wyprawy krzyżowej do Prus w l. 1222-1223. Wg J. Bieniaka ks. Leszek Biały był tylko formalnym przywódcą wyprawy²⁴.

Faktycznie z biskupem Chrystianem współpracował książę śląski Henryk Brodaty. W dokumencie łowickim z 1222 r. jest następująca informacja o tej współpracy:

Wg tłumaczenia K. Zielińskiej-Melkowskiej informacja o tej współpracy jest następująca:

Ktokolwiek posiadałby Ziemię Chełmińską wszystkie zyski z tej ziemi dzielilby z biskupem Prus. Ponadto z swej części będzie dawał dziesięcinę biskupowi Prus. Z wyjątkiem księcia Śląska Henryka, który współpracował z biskupem i było wiadomym, że jako jeden z dwóch odłączy się²⁵.

O ks. Leszku Białym J. Bieniak napisał, że nie istnieją żadne dowody na to, aby dobra w kasztelanii chełmińskiej miał ks. Leszek Biały²⁶. Faktycznym organiza-

²⁴ J. Bieniak, op. cit. s. 6-36.

²⁵ Tłumaczenie z łaciny fragmentu dokumentu otrzymałem od Profesor K. Zielińskiej-Melkowskiej w korespondencji prywatnej.

²⁶ J. Bieniak, op. cit., s. 25.

torem wyprawy krzyżowej do Prus w l. 1222-1223 wg J. Bieniaka był ks. Henryk Brodaty. Oparł tę tezę na następującym stwierdzeniu:

W przeciwnym razie musiałby on, [ks. Leszek Biały, przyp. M. Sz.], otrzymać w dokumencie łowickim te same uprzywilejowania, jakie stały się udziałem Henryka I. Określenie Leszka w bulli papieskiej jako sąsiada Prus oraz jego plany założenia targowiska w Prusach (Pr.UB I/1, nr 39) tłumaczą się wystarczająco jego aspiracjami do zwierzchnictwa nad resztą książąt polskich, w stosunku do dzielnicy mazowieckiej rzeczywiście wykonywanego²⁷.

Prawie 30 lat po opublikowaniu artykułu J. Bieniaka, w 1997 r. Łucja Okulicz-Kozaryn uznała, że teren obecnego Grudziądza, położony charakterystycznie przy zakolu Wisły nie należał do państwa Piastów w roku śmierci księcia Bolesława Krzywoustego, w 1138 r.²⁸ Ten obszar został podporządkowany trybutarnie przez księcia Bolesława Kędzierzawego, po jego wyprawie w 1163 r. Wówczas przekroczył rzekę Ossę i wkroczył do Prus. Dowódcą wojsk ks. Bolesława był właściciel włości w okolicy obecnego Chelмна, Hugo Butyr²⁹.

Informacja o targowisku na pograniczu polsko-pruskim koresponduje z rozmiarami Rynku Zbożowego nad dawną Ossą. W okresie międzywojennym Plac 23 Stycznia miał rozmiary: szerokość ok. 40-60 m i długość ok. 250 m. Takie rozmiary można obliczyć na podstawie planów Grudziądza sprzed 1945 r. Są to rozmiary jednego z największych rynków średniowiecznych na terenie obecnej Polski.

Jeśli to targowisko założył ks. Leszek Biały, to adekwatnie czytelna jest likwidacja jego przywilejów przez wielkiego mistrza Zakonu Krzyżackiego w 1313 r.³⁰

Artykuł ten pokazuje też, jak żmudny jest proces badań historycznych. W moim przypadku od postawienia tezy o pochodzeniu nazwy miasta od materiału budowlanego, jakim jest cegła minęło 20 lat. W tym okresie inni badacze, pracujący nad innymi tematami dostarczyli moim zdaniem dodatkowych dowodów na zasadność postawionej tezy i być może, że ten artykuł szczęśliwie zamyka dywagacje na temat pochodzenia nazwy Grudziądza³¹. Nie bez znaczenia są tu dwie opinie profe-

---

²⁷ J. Bieniak, op.cit., s. 25, przyp.104.

²⁸ Ł. Okulicz-Kozaryn, Dzieje Prusów, ryc. 138, s. 247.

²⁹ Ibidem, s. 246-254.

³⁰ X. Froelich, *Dzieje powiatu Grudziądzkiego*, 1868, tłum. z niem. A. Wolnikowskiego, s. 93-94. W przypisie z gwiazdka X. Froelich napisał: *Gdy Grudziądz otrzymał prawa miejskie, brano bez wątpienia pod uwagę, że ta miejscowość, przez korzystne położenie nad Wisłą zajmie się handlem. Dlatego jest Grudziądz mniej dotowany (dotacją) ziemską posiadłością niż Łasin i Radzyn i dlatego też tu wymieniony dom towarowy, Dwór Artusa (Artushof) pobudowano, który w międzyczasie się nie opłacał, bo położenie między Toruniem i Gdańskiem nie zezwoliło na samodzielny handel. Przywilej Bessarta von Trier stawia inny dokument nadania, który niestety zaginął.*

³¹ Zaprezentowane tu badania historyczne, jak i inne nie różnią się od badań prowadzonych w kryminalistyce. Tam też wraca się do spraw zaległych, niewyjaśnionych po dziesiątkach lat w ramach operacji tzw. „archiwów x”. Ponieważ na światło dzienne wychodzą inne dowody w sprawie, które być może były znane, ale zostały pominięte, czy zbagatelizowane. Tak i w tym

sorów uniwersyteckich z różnych ośrodków badawczych, których łączy specjalność mediewisty³². Należy również odnotować śp. dr hab. Krystynę Ziełińską – Melkowską prof. UMK, która była organizatorem sesji cysterskich i taki temat referatu przyjęła a następnie dała wskazówki, jak ma być napisany artykuł do publikacji.

Reasumując przedstawione w artykule wywody:

1. Nazwa miasta Grudziądz wywodzi się od materiału budowlanego, jakim jest cegła, w średniowiecznym rozumieniu gruda stwardniałego mułu.
2. Budowle ceglane w Grudziądzu zaczęli wznosić polscy książęta przed przybyciem Krzyżaków do Polski. Na szczególne wyeksponowanie zasługuje ks. Henryk I Brodaty oraz ks. Leszek Biały.
3. Pozostałościami z wyprawy krzyżowej polskiego rycerstwa, z l. 1222-1223 są relikty w parchamie, obecnie piwnica kamienicy przy ul. Murowej 24/Mickiewicza 3 oraz d. kaplica św. Michała Archanioła nad brzegiem d. Ossy, obecnie piwnica kamienicy przy ul. Klasztornej 6.
4. Rynek Zbożowy, obecnie al. 23 Stycznia założył zapewne przed 1227 r. ks. Leszek Biały, nadając targowisku jakieś przywileje. Natomiast w 1313 r. Wielki Mistrz Zakonu Najświętszej Maryi Domu Niemieckiego w Jerozolimie zniósł je.
5. Niewątpliwie rację miał ks. dr. Władysław Łęga, który w okresie międzywojennym twierdził, że pierwszej parafii należy szukać przy kościele św. Jerzego na Rybakach. Zapewne targowisko, planowane przez ks. Leszka Białego podbudowuje też ks. Władysław Łęga.
6. Bezdyskusyjna współpraca biskupa misyjnego Prus Chrystiana oraz ks. Henryka I Brodatego przyczyniła się zapewne do powstania ceglanych budowli w Grudziądzu. Ks. Henryk I Brodaty był fundatorem klasztoru cysterek w Trzebnicy, zbudowanego z cegieł. Biskup Chrystian uczestniczył w konsekracji kościoła w Trzebnicy³³.
7. W Grudziądzu zachowały się czytelne założenia rozplanowania klasztoru na planie wielokrotności kwadratu, charakterystyczne dla kościołów romańskich, w tym z XIII w., gdzie szerokość naw bocznych stanowiła po-

---

przypadku np. są ciekawe wątki do rozwinięcia w artykule J. Bieniaka z 1970 r., przykład targowiska ks. Leszka Białego i niezrozumiała likwidacja domu handlowego w Grudziądzu w 1313 r. przez wielkiego mistrza przez Karla Bessarta von Trier, informacja pozyskana od X. Froelicha z 1868 r. Podanie tych informacji dzieli ok. 100 lat. Jest jednak jakaś nić zachodzącego między nim związku przyczynowo-skutkowego, tak chętnie analizowanego przez historyków w procesie badawczym. Niewątpliwie kolejne pokolenia historyków będą np. analizować opublikowane wyniki badań Góry Zamkowej, przeprowadzone w pierwszych dwóch dekadach XXI w.

³² Panom Profesorom dziękuję za zauważenie mojego artykułu i recenzje.

³³ Niedokończony kościół św. Mikołaja w Grudziądzu, posiadający wiele elementów z architektury romańskiej, w tym romański fryz arkadkowy, widoczny na poddaszu niewątpliwie zaczęto budować w czasach biskupa Chrystiana, w l. ok. 1216-1245.

lowę szerokości nawy głównej. Tych proporcji nie ma np. wczesnogotycki kościół św. Janów w Toruniu.

8. Na uwagę i analizę zasługuje również brak krenelażu w przypadku muru wschodniego przedzamcza południowego Zamku Wysokiego. Wg J. Widawskiego na tym obszarze powinien on być obligatoryjny. Tylko na Pomorzu Zachodnim i Nowej Marchii Brandenburskiej budowano mury obronne bez krenelaży³⁴. Przeczyć to może podstawowej militarnej funkcji Zamku Wysokiego a jego potężne 3-4 m grubości mury są świadectwem architektury romańskiej. Uzasadnione jest w tej sytuacji stwierdzenie, że tam była zapewne rezydencja i katedra biskupa Chrystiana³⁵.

Ilustracje

1. Romańska cegła z wieży Klimek. Stan z 4.07.2006 r. Fot. M. Szajerka.

---

³⁴ J. Widawski, op. cit. s. 45.: *Na omawianym terenie do początków XV w. występował tylko jeden funkcjonalno-architektoniczny typ muru: o masywnej strukturze, zwieńczony blankowanym krenelażem, za którym od strony miasta przebiegał chodnik obrońców. Taki mur był nie tylko elementem obrony biernej, jako zaporą dla napastników i osłoną dla obrońców, ale stanowił także podstawę obrony czynnej, umożliwiając prowadzenie walki na całej długości linii obronnej z urządzeń znajdujących się w górnej części muru. [...] Natomiast na całym obszarze Nowej Marchii Brandenburskiej i Pomorza Zachodniego stosowano inny system. Budowano mianowicie mury zwyżające się nieco ku górze i zakończone prosto, bez krenelażu chodnika obrońców. Stanowiły one jedynie bierną przeszkodę, zaś aktywną obronę prowadzono tylko z baszt.* Biskup Chrystian pochodził z Pomorza Zachodniego.

³⁵ Przepuszczalnie ruiny katedry czekają na swoje odkrycie na terenie tarasu widokowego po stronie południowo-zachodniej Góry Zamkowej.

2. Odlamki z rumowiska wieży Klimek. Stan z 4.07.2006 r. Po prawej stronie odlamek z wiązaniem *opus rusticum*. Z lewej strony fragment wnęki oświetleniowej z wnętrza wieży. Fot. M. Szajerka.

2. Fragment muru z 1 poł. XIII w. z wątkiem *opus rusticum*. Piwnica kamienicy przy ul. Murowej 24/Mickiewicza 3. Fot. M. Szajerka.

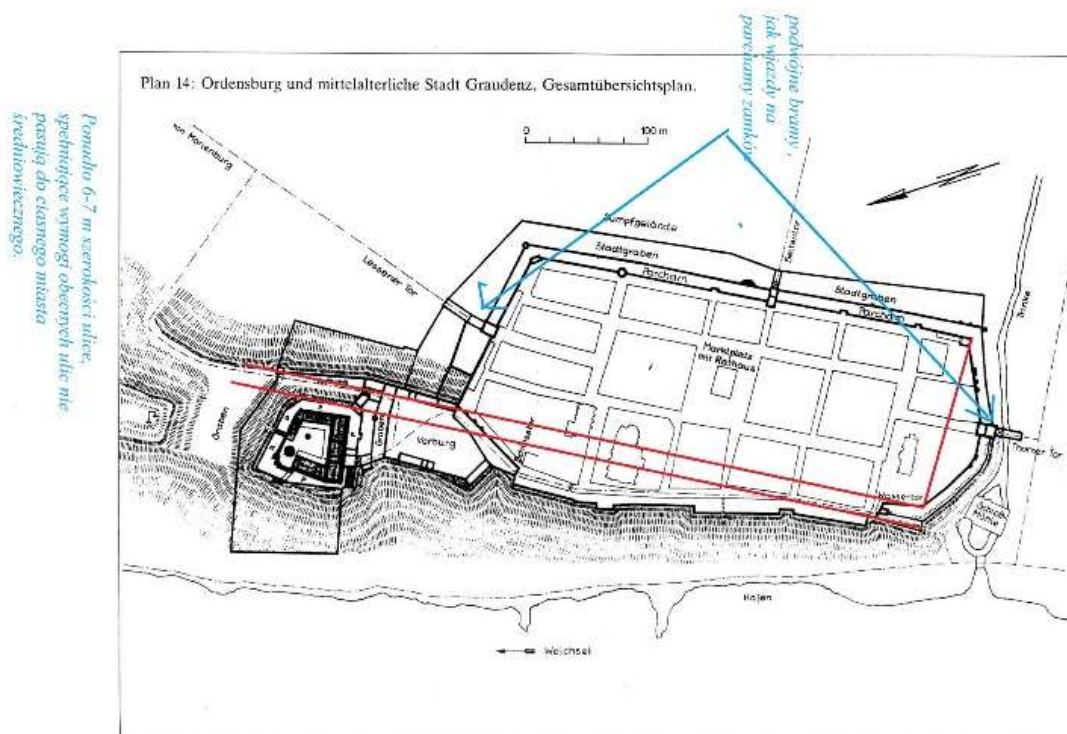
4. Dawna kaplica św. Michała Archaniola. Lata 20-30 XIII w. Obecnie piwnica kamienicy przy ul. Klasztornej 6. Stan w 1998 r. Wejście od strony północnej. Fot. M. Szajerka.

Fot.19.

5. Świeckie pomieszczenie mieszkalne, styl romański-wczesnogotycki. Lata 20-30. XIII w. Piwnica kamienicy przy ul. Wieżowej 2. Fot. M. Szajerka.

6. Rozplanowanie klasztoru naniesione na plan rekonstrukcyjny Hansa Jacobiego, uwzględniający zniekształcenia po przejęciu niedokończonego klasztoru przez Krzyżaków w 1255 r. Opr. M. Szajerka.

Notatki

Notatki

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.